

Poetik əsərlərdə dilin rolu

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim, Naxçıvan Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Məqalədə dil və üslub məsələlərindən bəhs olunur. Bu baxımdan poetik əsərlərin dili təhlilə cəlb edilərək onların özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxarılır. Məqalədə həmçinin müxtəlif şairlərin yaradıcılığına müraciət edilir, üslub özəlliyi və deyim gözəlliyinə malik olan əsərlərin poetik dilin inkişafındakı rolu diqqətə çatdırılır. Poetik dilin inkişaf edib zənginləşməsində söz sənətkarlarının əməyinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bildirilir ki, onların yaratdığı yeni söz və ifadələr poeziyanın üslub keyfiyyətlərinin zənginləşməsinə müsbət təsir göstərir.

AÇAR SÖZLƏR

dil, söz, üslub,
ifadə, poeziya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 02.07.2024
Qəbul edilib: 15.08.2024

The Role of Language in Poetic Works

Sadagat Hasanova

Doctor of Philology, Professor, Honored teacher, Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

The article deals with issues of language and style. From this point of view, the language of poetic works is analyzed and their unique features are revealed. The article also refers to the works of various poets, the role of the works in the development of the poetic language, which have a peculiarity of style and beauty of idiom, is brought to attention. The importance of the work of wordsmiths in the development and enrichment of the poetic language is emphasized. It is said that the new words and expressions created by them have a positive effect on the enrichment of the stylistic qualities of poetry.

KEYWORDS

language, word, style, expression, poetry

ARTICLE HISTORY

Received: 02.07.2024

Accepted: 15.08.2024

Dili xalq yaradır, filoloqlar kəşf edir və sistemləşdirir, yazıçılar isə onun üzərində söz sənəti yaradırlar.

V. Belinski

Giriş

Dilsiz poetik əsər, ümumiyyətlə, ədəbi əsər yoxdur. Dil hər bir poetik əsərin əsas materialı, onu tanıdıb dərk etdirən vasitədir. Bədii əsərin dili hiss və duyğuları, düşüncələri, təbiət və cəmiyyətə münasibəti ifadə edən maraqlı qaynaqdır. Bu dil, əsasən, subyektiv xarakter daşıyır. Hər bir söz sənətkarının öz dilində danışmaq və yaratdığı obrazları bu dildə danışdırmaq hüququ vardır. Bu hüququ məhdudlaşdırmaq olmaz. Poetik əsərlərin müəllifi düşüncələrini istədiyi şəkildə bildirmək sərbəstliyinə malik olduğu üçün təsəvvür və anlayışlarına uyğun olanları olduğu və ya olacaq kimi təqdim edə bilər. Bu, yəni hər bir söz ustasının özünəxas dil üslubuna malik olması poetik dilin zənginliyindən irəli gəlir. Poetik dil bir tərəfdən müəllifin fikrini bildirirsə, digər tərəfdən onun üslubunu müəyyənləşdirir. Dil poeziyanın canı, qanı, ruhu, mayasıdır. Bədii əsər yaradıcıları dilin çevikliyini, o cümlədən onun həyəcanlı məqamlarının təsvir və tərənnümünün inandırıcı şəkildə ifadəsini təmin etmək məqsədilə müxtəlif vasitələrdən istifadə edirlər.

Əsas hissə

Poetik əsərin dili onun əsas mahiyyətini ortaya qoya bilər. Bu, poetik əsərdə dilin böyük rola malik olduğunu təsdiq edir. Belə ki, poetik əsərin dili onun məqsəd və ideyasını ifadə edir. Lakin bu dil durğunluq sevmir, həmişə dəyişib zənginləşir. Bu prosesdə şairlərin əməyini unutmaz doğru olmaz. Çünki poetik dili dəyişən və zənginləşdirən söz sənətkarlarıdır. Poetik əsərlərin özünəməxsusluğu onların dili ilə meydana çıxır. Poetik dil ilə xalq danışığını eyniləşdirmək, o cümlədən onu xalq danışığından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Bu dilin əsasında xalq danışığı dayansa da, o, təmizlənmiş, ədəbi aləmdə müəyyən qayda-qanuna salınmış, xüsusi dil savadına malik insanlar tərəfindən işlənərək cilalanmışdır. Xalq danışığı ilə poetik dil bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, bir-birinin söz, ifadə ehtiyatını artırır. Təsədüfi deyil ki, poetik dili xalq danışığının “qaymağı” hesab edirlər. Bu dildə obrazlılıq və cazibədarlıq adı danışığ dilindən daha üstündür. Bu mənada ümumxalq dilindəki bütün sözləri poetik dilə gətirmək olmaz. Fikirlərin təsirli ifadəsi üçün xalq dili leksikasının ən seçilmiş söz və ifadələrindən istifadə edilir. Nitq mədəniyyətinin üçüncü şərti olan *ifadəlilik* dilin bütün səviyyələrində nəzərə alınmalıdır. Poetik dildə sözün həqiqi mənasından daha

çox məcazi mənası əhəmiyyət daşıyır. Yerinə düşməyən hər hansı bir söz və ya ifadə poetik dilin səviyyəsini aşağı sala bilər. Ona görə də poetik dil yaradıcıları sözlə ehtiyatlı davranmalıdırlar. Çünki dilin estetik gözəlliyinə xələl gətirən hər hansı bir dil vahidi onu eybəcərləşdirir. Sözdən qorxmayanlar, ona hesabat verməyənlər əsl şair ola bilməzlər. Bu yerdə Xalq şairi Nəbi Xəzrinin aşağıdakı misraları yada düşür:

Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz [5, s. 11].

Bu barədə dilçi alim A. Axundov yazırdı: “Bədii əsərdə süni sözlər yaratmağın ədəbi dilimizin inkişafı üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Bir də unutmamaq lazımdır ki, bədii əsərin dilinə qiymət verərkən bədii yaradıcılığın əhəmiyyətini başa düşmək üçün zəruri olan bədii zövqə malik olmaq, dil hadisələrini quru mülahizələrlə deyil, poetik həssaslıqla izah etmək ən vacib məsələlərdən biridir”¹.

Poetik dilin özünəməxsus nizamı vardır. Bu, həm forma, həm də məzmununda özünü göstərir. Bu dil fikri bədii şəkildə ifadə etmək sənətinin tələblərindən irəli gəlir. Aşağıdakı adi məlumat yükü daşıyan nəqli cümlələrə nəzər salaq:

Tüstüdən az qala gözüm çıxdı. Yuxu görürdüm. O, gözdən düşüb.

Bu cümlələrdəki fikirlərin poetik variantını Sarı Aşığın aşağıdakı bayatısı ilə təqdim edə bilərik:

Əzizim, düşdü gözüm,
Gördüyün düşdü, gözüm.
Baxdı, yarı görmədi,
Gözümdən düşdü gözüm.

Birinci misrada *gözün düşməyi* (yerə düşməyi, çıxmağı), ikinci misrada *yuxu görmək* (düş – yuxu), sonuncu misrada *gözdən düşmək* mənaları verilmişdir. “*Gözün gözdən düşməyi*” kimi maraqlı poetik ifadələr təsdiq edir ki, şairlər (o cümlədən aşıqlar), doğrudan da, söz sənəti yaradırlar.

Poeziyanın dili qəlbin dilidir. Bu dilin özəllikləri, incəlikləri çoxdur. “Şeirdə sözlərin çoxgedişli hərəkəti şahmat oyununa bənzəyir. Şahmatda fiqurlarla müxtəlif istiqamətlərdə gediş etmək mümkün olduğu kimi, şeirdə də sözlərlə fəal şəkildə manevr etmək imkanı yaranır. Poetik əsərdəki əlvanlıq, daxili hərarət və ehtiras qüvvəsi də

¹ <https://melumatlar.az/blog/9419/bedii-dilimize-aid-bezi-qeydler>

məhz söz-rənglərin tez-tez dəyişməsindən, müxtəlif mənə çalarlarının intensiv əvəzləmələrindən əmələ gəlir. Heç şübhəsiz ki, şeir dilinin rəngarəng və təsirli olmasının mühüm səbəblərindən biri sözlərin əlaqələnmə üsullarındakı müxtəliflik, ifadə nizamındakı mütəhərriklik və kövrəklikdir” [1, s. 6].

Poetik dil təkcə həyat hadisələrini, mövcud dövrün vəziyyətini təsvir və tərənnüm etmir, o, fərqli söz mənzərəsi yaradaraq dərin mənələrə yol açır. Poetik dilin qayda-qanunlarına əməl etməyənlər uğur qazana bilmirlər. Müraciət edilən mövzular bədii-estetik həllini poetik dildə tapır. Poetik dilin yaratdığı təəssürat sözügedən hadisəni tarixiləşdirib yaddaşlara yazı bilər. Poetik dilə bədii sənəd mövqeyindən yanaşanlar yanılmırlar. Elə mövzular var ki, onlar poetik dilin gücü ilə “mənəvi sənəd” dəyərindədirlər. Məsələn, Tofiq Bayramın “Ana dili” şeiri dilimizin, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeiri vətənimizin, Zəlimxan Yaqubun “Xocalım” şeiri tarixi faciəmizin poetik rəmzi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Poetik əsərlərin dili o qədər güclüdür ki, əsrlər boyu formalaşmış möhkəmlənmiş münasibətləri belə dəyişə bilər. Məlumdur ki, çiçək sevgi rəmzidir. Əziz günlərdə insanların bir-birinə bağışladığı dəyərli hədiyyələrdən biri, hətta birincisidir. Qərənfil 1990-cı ilin qanlı yanvarına qədər sevgi çiçəyi kimi əzizlənmiş, xoş hədiyyələrdən biri sayılmışdır. Lakin həmin tarixdən, xüsusilə də Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla” əsərindən sonra qərənfil “yas çiçəyi”, “matəm gülü” adını qazandı. Artıq heç kəs ailə üzvlərinə, rəfiqəsinə, sevgilisində qərənfil bağışlamır. Bu çiçək yalnız məzar üzərinə qoyulmaq üçün alınır. Qanlı yanvar hadisələri qış fəslinə təsadüf etdiyindən və o zaman qərənfil gülünün mövsümü olduğuna görə matəm rəmzi olaraq məhz bu çiçək seçilir. Əgər hadisə yaz və ya yay fəslində baş versəydi, şəhid məzarlarına başqa bir çiçək, məsələn, qızılgül qoyulacaqdı. Bu mənada hansı güldən istifadə edilməsi əsas məsələ deyil. Mühüm olan budur ki, qərənfilin poetik dildə obraza çevrilməsi onun o zamana qədərki taleyini və bununla da ünvanını dəyişdi, bu “xoşbəxt” sevgi çiçəyini dərd-qəm simvoluna çevirdi. Ümumiyyətlə, simvolik ifadə üsullarından bacarıqla istifadə poetik dilin obrazlılıq imkanlarını genişləndirir. Qərənfilə ünvanlanan poetik intonasiya, ona uyğun leksika emosional tutumlu sintaksislə ahəng yaradır, güclü psixoloji emosiya təsirinə yol açır. Xüsusilə də xitabın misranın ortasında gəlməsi poetik ovqatın güclənməsinə səbəb olur:

...Sinələr güllə-güllə,
Qan axır, dönür gülə.
Qərənfillər ağlayır,
Düşməne gülə-gülə.

Qərənfillər qoşadı,
İkisi baş-başadı.
Sizdən qalan günləri
Qərənfillər yaşadı.

Ağla, qərənfil, ağla!	Ağla, qərənfil, ağla!
Qərənfil – şəhid qanı,	Cavanlara qıydılar,
Ağla, qərənfil, ağla!	Tanklar altda qoydular.
Ağla, inlət meydanı,	Qanın içib doydular,
Ağla, qərənfil, ağla!	Ağla, qərənfil, ağla!..
Bu təklənmiş şirlərə,	Bu günahsız qanlara,
Bu arxasız ərlərə,	Bu didilmiş canlara,
Bu talesiz nərlərə	Bu cansız cavanlara
Ağla, qərənfil, ağla!	Ağla, qərənfil, ağla! ²

Əsərdə adi bir gülün adını ifadə edən sözün bütün semantik sanbalı ona təsirli müraciətdə əks olunub. Sözün müraciət obyektini seçilməsi ilə şair bütün hadisəni canlandırır bilir. Xitabın əlvan intonasiyası poetik gücə təkan verir, duyğu çalarlarını vurğulaya bilir və poetik dil adi sözləri fikir materialına döndərə bilir.

Bədii əsərlər haqqında çox danışılıb, lakin onların dili haqqında yazılanlar azdır. Poetik dil o qədər zəngindir ki, onun haqqında indiyə qədər yazılanlar yetərincə deyil.

Azərbaycan dilinin poetik imkanları və bu imkanların yazarların qələmində rəngdən-rəngə düşməsi möhtəşəm dil faktlarının meydana çıxmasına səbəb olur. Burada səslərin, sözlərin, misraların cazibəsi heyran doğurur. Poetik dilin təsiri o qədər böyükdür ki, insan mənaların sirrinə heyran olur. Rəngarəng deyiliş tərzini poetik şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırır. Bu uyğunluq həm mənə sanbalında, həm də şeirin poetexnik göstəricilərində özünü büruzə verir. Poetik dil ehtişamlı düşüncələrin qaynağıdır. Bu dilin böyük mətləbləri ifadə etməsinə nümunə olaraq Sahib Əsgərlinin aşağıdakı şeirinə nəzər salaq:

İstədim dağlardan bir yazı yazam,
Xəyalım dağılıb oldu dərbədən.
Bir dağın başında saz kökləyirdi,
Bir dəli həvəslə Dədə Ələsgər [3, s. 31].

Şeirdə sanki müraciət edilən mövzu araşdırılır, müəllifdən əvvəl həmin mövzuda yazanlar xatırlanır, şair sələflərindən sonra yazdıqlarının necə qarşılanacağı düşüncəsi ilə baş-baş qalır:

İstədim ceyrandan bir yazı yazam,
Ovçu tək dolandım hey oğrun-oğrun.

² <https://news.milli.az/culture/92327.html>

Bir ceyran göz vurub doladı məni,
...Dayanıb, bıgaltı gülürdü Vurğun [3, s. 31].

Poetik dil şairin məsuliyyət hissinin nə qədər dərin olmasını üzə çıxarır:

İstədim bulaqdan bir yazı yazam,
Qalxdım Batabata bir sübh səhəri.
Gördüm bulaq üstə tövşüyən atın,
Tərini soyudur, İslam Səfərli [3, s. 31].

Sahib Əsgərlinin “İstədim, bir yazı yazam” şeiri sadalanan mövzulara şairlik möhürünü vurmuş yazarlar haqqında poetik müntəxəbat təsiri bağışlayır:

İstədim Göygöldən bir yazı yazam,
Bilmədim başımda hansı havadı.
Bir misra yazmamış gözümlə qamaşdı,
Gördüm dan yerində Əhməd Cavadı [3, s. 31].

“Poeziyanın qədəhini Göy göldən doldurub içən ilk təbiət aşiqi və nəğməkarı” Əhməd Cavadın “poetik dilimizin Göy gölü” olmasını vurğulayan şair sonrakı nəsillər üçün də məziyyətlərini dəyərləndirir:

İstədim çaylardan bir yazı yazam,
Axıdam alnımdan bir çay qururun.
Qələmin ucunu qırdı çaydaşı,
Səsini eşitcək Musa Yaqubun [3, s. 31].

Sahib Əsgərli orijinal, fərqli qələm sahibi olub üslub özəlliyinə, deyim gözəlliyinə malik, sənətdə öz yolu, öz imzası olan, poetik dilin inkişafına töhfə verən şairlərdən bəhs edir. O şairləri oxuyanda kimlərsə təqlid edənlər yada düşmür, ancaq fərdi poetik dil keyfiyyətləri ilə onların özləri xatırlanır:

İstədim Göyçaydan bir yazı yazam,
Qəfil bir üşütmə girdi qəlbimə.
Kədərdən kövrəlmiş çinar yanında
Gözlərim sataşdı Əli Kərimə [3, s. 31].

Poetik dil ilə müəllifin həm özü, həm də sənəti qarşısında məsuliyyət hissi aydın duyulur. Bu dil bir tərəfdən də şairin ədəbi aləmə bələdlilik dərəcəsini göstərir. Şair bu məsuliyyəti sanki yazarların hamısına xatırladır, sözün ucuzlaşmasına imkan vermir və

yalnız söz deyənlərdən geri qalmayanların sənətə gəlməyə haqqı olduğuna işarə edir:

... İstədim vətəndən bir yazı yazam,
Önümdə ölçüsüz sərhəd dayandı.
Çox çıxdı özündən cırıdan ilhamım,
Gözümün önündə Səhhət dayandı [3, s. 31].

Doğrudan da, dağlardan Aşıq Ələsgər, təbiət gözəli ceyrandan Səməd Vurğun, Göygöldən Əhməd Cavad, çaylardan Musa Yaqub, Göyçaydan Əli Kərim, vətəndən Abbas Səhhət qüdrətində şeir yazmaq çətindir, hər qələm sahibinin işi deyil.

Nəticə

Beləliklə, poetik dil yaradıcı, vüsətli, sözün mənalarını çoxaldan, ölçülü-biçili, duyğuların obrazını yaradan, sözə vurğunluğun həddini yüksək səviyyəyə qaldıran, şair məramını yetərincə ifadə edən, duyğu idrakını gücləndirən, sözün, fikrin möcüzəsini təqdim edən, sözləri fikirlərə yaraşdırmağı bacaran, hiss və duyğulara fəal müdaxilə edən dildir. Şeirdə poetik dil sözlərə hərəkət verir, daha doğrusu, sözlər “sözə baxmır”, irəliyə can atır. Beləliklə, poetik dil nəyi isə kəşf edir, nəyi isə yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. (1984). Dil və bədii qavrayış. Bakı, Yazıçı. 167 s.
2. Axundov A. Bədii dilimizə aid bəzi qeydlər.
<https://melmatlar.az/blog/9419/bedii-dilimize-aid-bezi-qeydler>
3. Əsgərli S. (2021). Gedirəm özümə bir gün ağlayam. Naxçıvan, Əcəmi. 208 s.
4. Məmməd A. Ağla, qərənfil, ağla. <https://news.milli.az/culture/92327.html>
5. Nəbi X. (2004). Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Lider. 248 s.